

VINICIJE B. LUPIS

O KASNOBIZANTSKIM ZLATARSKIM LIKOVNIM UTJECAJIMA U DUBROVNIKU

UDK: 739.1 (497.5 Dubrovnik) "12/14"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1. 7. 2007.

Prihvaćeno: 7. 7. 2007.

Vinicije B. Lupis

Institut Ivo Pilar

Marulićev trg 19/ I, Zagreb

vinicije.lupis@du.htnet.hr

Dubrovnik nakon godine 1204., pod mletačkom okupacijom, nastavlja biti poveznica Istoka i Zapada, ali to je i nakon godine 1358., kada, kao samostalna država, održava veze s oslabljenim Bizantom, sve do njegova konačnog pada godine 1453., kao i s feudalnim grčkim državicama poput Epirske Despotovine, o čemu svjedoči prostagma Mihaela II. Komnena Duke, epirskog despota (1236. - 1271.), izdana 1251., u kojoj se reguliraju trgovački i pravno–imovinski odnosi između Dubrovnika i Epirske Despotovine. Taj se kontinuitet može pratiti od primjera paleološkog zlatarstva XIII. i XIV. stoljeća, o čemu svjedoči moćnik, čuvan pod rednim brojem CLV. u Moćniku dubrovačke prvostolnice, s reljefnim likom arkanđela sa sferom i žezlom, koji je isti kao onaj na staurotheci iz kamadoljanskog samostana San Michele u Muranu što se sada čuva u Santa Croce di Fonte Avelana kraj Caglija u Markama. Drugi primjer je moćnik noge sv. Pankracija, koji se čuva pod rednim brojem XLIII., s četiri ponovljena lika arkanđela, iskucana po istoj matrici kao na nekoliko križeva u dubrovačkom kraju i na zlatnoj pali iz Caorlea. Taj kontinuitet pratimo sve do posljednjeg zlatnog pečata, iz proljeća 1451. godine, najvrjednije bizantske isprave u Državnom arhivu u Dubrovniku, krizobule Konstantina XI. Paleologa Dragaša (1449. – 1453.). Tako se može govoriti o gotovo pola tisućljeća bizantskog zlatarstva u Dubrovniku i njegova likovnog utjecaja na razvoj dubrovačkog zlatarstava, te o Dubrovniku kao onodobnom velikom zlatarskom središtu Europe.

Ključne riječi: ophodno raspelo, zlatna pala, krizobula, prostagma, Bizant

Već prije smo upozorili na bizantski likovni sloj X. i XI. stoljeća u Moćniku dubrovačke prvostolnice. Bizantski likovni utjecaj osjećao se i kasnije, nakon 1204. godine i definitivnog prekida nominalne bizantske vlasti nad Dubrovnikom te utruća bizantske *theme* Dalmacije.¹ Kasnobizantsko zlatarstvo skučenih gospodarskih mogućnosti u vrijeme dinastije Paleologa nastavilo je istrajavati na starim oblicima, ali još uvijek donoseći nove svježe impulse u dalmatinsku sredinu, najčešće posrednim putem, preko Mletaka, ali i izravnom komuniciranjem putem intenzivnih gospodarskih veza.

U Moćniku dubrovačke prvostolnice pod rednim brojem CLV. čuva se moćnik ruke (v. 44,5 x š. 6,4 cm) nepoznatog sveca. Radi se o romaničkom moćniku – brahijariju iz XIII. stoljeća, glatke površine, sa po tri narukvice s uložnim poludragim kamenjem te s načinom brušenja zvanim *cabochon*. Šaka je loše anatomske oblikovana, a na dnu je u četverolistu (očito matrici za neki liturgijski predmet) iskucan lik arkanđela sa sferom i žezlom.² Na sreću, upravo taj lik arkanđela iskucan je na *staurotheci* iz kamadoljanskog samostana San Michele u Muranu, koja se sada čuva u Santa Croce di Fonte Avelana kraj Caglija u talijanskim Markama. Radi se o *staurotheci* (28 x 19,5 cm.) izrađenoj od pozlaćenog srebrnog lima s likovima cara Konstantina

¹ Lupis 2005, str. 129–148; Lupis 1996, str. 1–12.

² Lupis 2003, str. 254.

i carice Jelene koji su odjeveni u bizantsko carsko ruho ispod dvogrednog križa, iznad kojeg su likovi arkandela Mihovila i Gabrijela. Rub *staurothece* ukrašen je fitomorfnim vrpčama virovitih vitica i trolisnih listova, a između je aplicirano poludrago kamenje brušeno *cabochon* načinom te simboli trojice evanđelista: sv. Mateja, sv. Ivana i sv. Luke. Najvažnija je činjenica da se sedam puta ponavlja iskucani arkandeoski lik s dubrovačkog moćnika. Kao i na dubrovačkom primjeru, radi se o liku arkandela s kopljem i sferom u četverolistu. Talijanski kolege povjesničari umjetnosti ovu zanimljivu umjetninu datiraju različito. Postoje mišljenja da se radi o umjetnini iz XI. stoljeća, a A. Lipinsky, jedan od najvećih autoriteta za zlatarstvo u Italiji, mišljenja je da je umjetnina nastala oko 1200. godine.³

Njezino grčko podrijetlo nije dovodio u sumnju, samo se postavljalo pitanje je li nastala u Carigradu, ili u nekoj grčkoj pokrajini, ili pak u talijanskoj radionici koja je radila *alla maniera greca* ili *alla bizantina*, stilu likovnog stvaranja univerzalnoga kršćanskog jezika simbola i ikonografije tadašnjega sredozemnoga kulturnog kruga.⁴ U novije vrijeme Maria Silvia Beltrame na osnovi detaljne stilske analize donosi za nas prihvatljivu tezu da se radi o umjetnini iz sredine XI. stoljeća i da je nastala u nekom središtu s grčkog poluotoka, u Solunu ili Kosturu.⁵ Za dubrovački moćnik ta je teza prihvatljiva, jer je ostali vremenski blizak materijal s mletačkog područja ipak posve različit i na to je područje prispio najvećim dijelom nakon velike pljačke Carigrada 1204. godine.⁶ Dubrovnik je podržavao iznimno žive gospodarske veze s cijelim jugoistočnim europskim prostorom, a kolanje trgovačkih dobara sukladno je pratila i razmjena umjetničkih utjecaja.

U dubrovačkom Moćniku pod rednim brojem CLII. čuva se romanički moćnik ruke sv. Lovrijenca. Valja istaknuti da se moćnik ruke sv. Lovrijenca spominje godine 1335. među moćnicima s najstarijeg popisa u Dubrovniku i pripada najstarijoj skupini moćnika u gradu.⁷ Na bazi brahijarija je vrpca s romanički stiliziranim viticama vinove loze, izvedena iskucavanjem. Podlaktica je glatka i neobrađena, jedino je po sredini perforirana otvorom u obliku monofore. Između otvora i rubne vrpce teče gotovo nečitljiv ugrebeni natpis: BRACHIVS. SAC. LAVRENTII. Ispod je jednako tako gotovo nečitljiv kurzivni natpis istog sadržaja, kakvih ima podosta među moćnicima. Zapešće je ovijeno užom vrpcom sa stiliziranom viticom vinove loze. Na srebrnoj šaci moćnika popravljenoga nakon 1667. (naknadni popravci prstiju) nalazi se zanimljiv aplicirani emajlni medaljon promjera 4 cm, istih dimenzija kao i na moćniku sv. Fuske (XXVIII.). Riječ je o emajlu na bakrenoj podlozi s križnim ornamentom, crvene, žute, bijele, svjetloplave, bijele i zelene boje. Medaljon pripada mozanskim radionicama *champlev* emajla, i ubraja se u brojnije rađene medaljone i vrpce što su se kupovale širom onodobne Europe i aplicirale na zlatarskim predmetima. Na dnu moćnika smješten je medaljon s poprsjem muškog sveca helenističkih crta, najbliži prikazu sv. Ivana Evanđelista iz kompozicije *deisisa* s nekoga ophodnog križa. Riječ je o iznimno lijepom primjeru adriobizantskog zlatarstva apliciranom na bazu brahijarija s kraja XII. i početka XIII. stoljeća. Likovno, radi se o lijepom primjeru kovinske plastike nastale pod utjecajem antičkih predložaka omiljenih u razdoblju makedonske renesanse. Šaka brahijarija pripada romaničkom plasticitetu, gdje je kao kalup uzet model stvarne šake.⁸

Sljedeći primjer iz dubrovačkog Moćnika je moćnik noge sv. Pankracija koji se čuva pod rednim brojem XLIII. Radi se o uobičajenom tipu gotičkog moćnika noge u šiljastoj cipelici prekrivenoj geometrijskim ornamentom. Duž okomite vrpce četiri su arkandela, iskucana po istoj matrici kao na nekoliko križeva u dubrovačkom kraju. U gornjem dijelu moćnika nalazi se ovalni grb izveden u tehnici emajla s crvenim i modrim gredama vlastelinskog roda Menčetića

³ Lipinsky 1965, str. 478.

⁴ Cecchelli 1954, str. 205.

⁵ Beltrame 2000, str. 81–110.

⁶ Bagnarol 2006, str. 306, 357.

⁷ Lipepopili 1934, str. 28.

⁸ Lupis 2003, str. 251–252.

(Mence), s natpisom: QVESTA RELIQVIA FECIT FIERI GRVBE DI MENCI. Na gornjoj strani - poklopcu iskucani je medaljon s likom istog arkandela s natpisom: +RELIQVIA DE. PANCATO. Grube Junii de Mence bio je prilično imućan. Godine 1362. obvezao se na uvoz 300 salmija žita iz Apulije. Brod (*navigum*) koji je pripadao njemu i Marinu Beneši poslan je godine 1367. u Apuliju kako bi kupio žito. Grube Menčetć je godine 1363. i 1367. stekao čast kneza, i već je s pedeset godina bio članom Malog vijeća.⁹ Taj Grube Junijev Menčetić sastavio je svoju oporuku 10. ožujka 1371., kojom 80 perpera ostavlja za izradu moćnika za crkvu sv. Vlaha na Placi: “(...) volo qual fiat una reliquia de pp (perperi) 80 Ecclesiae Sancti Blasii de Platea dimito monasterio fratrum minorum missas pp 1000 et predicatoribus pp 1000(...)”. Nadalje, prema istoj oporuci, ostavlja novac za izradu ostakljenih prozora u dominikanskoj crkvi: “(...) dimitto ducatum 50 pro fiendis fenestris vitreis post altarem magnum ecclesiae fratrum Prodecicatorum(...)”; svakom ženskom samostanu u gradu Dubrovniku ostavlja po pet perpera, svakom samostanu u okolici po šest groša, a samostanu u Stonu, pak, stotinu perpera: “(...) pro Ecclesia fratrum Minorum de Stagno pp 100”; spominje svoju sestru Gaju, svoju majku Franu, ženu Dekustu i sina Mata, te svoje dvije rukopisne knjige.¹⁰ Na sreću, moćnik je točno datiran uz pomoć vlasnikove oporuke i treba ga smjestiti u sedamdesete godine XIV. stoljeća. U crkvi sv. Vlaha u Babinu Polju nalazi se raspelo (možda potječe iz starije crkve sv. Pankracija) s istim motivom anđela; s bivšega benediktinskog dobra iz crkve sv. Trojice na Šumetu još jedno raspelo ima lik anđela kao na moćniku noge sv. Pankracija. U crkvi sv. Ane u Malom Stonu, gdje je Grubin brat Marin 1366. bio knez, nalazi se još jedno raspelo s istim arkandelom. Izvan dubrovačkoga područja ovoj skupini romaničke plastike pripada raspelo iz Crkve sv. Šime u Zadru, koje je, međutim, u XVI. i XIX. stoljeću popravlano, pa raspelo Alde Giuliani u Trstu i pala d'oro iz Caorlea.¹¹ Grubin otac svoje je bogatstvo stekao na trgovini solju, a sol je nabavljao s otoka Krfa.¹²

Grubin sin Mato (*Matheus*) de Mence bio je krajem 1381. uhićen zajedno s Marinom (*Marinus*) de Calich i Klementom (*Clemens*) de Bona zbog paleža kuće Andrije (*Andreassa*) Dobre de Binicola. Krajem srpnja iste godine osuđen je na smrt i pogubljen zajedno sa sudruzima. Njegovo delinkventno ponašanje ne mora ni najmanje čuditi nakon čitanja očeve oporuke prepune formula o skrbištvu i o nesposobnosti nasljeđivanja imovine ovoga uglednog patricijskog roda.¹³

Moćnik noge sv. Pankracija najvjerojatnije je bio izrađen uskoro po smrti Grubinoj, jer ga spominje apostolski vizitator Giovanni Francesco Sorman u svojoj vizitaciji iz godine 1575., navodeći ga među ostalim moćnicima u crkvi sv. Vlaha: “*Pes Sancti Pancratij argegenteo ut supra coopertum*”.¹⁴ U popisima sačuvanima u seriji XIV. Državnog arhiva u Dubrovniku nakon godine 1721., kada su moći iz dominikanskog samostana prenesene u novi prvostolni Moćnik, taj se moćnik navodi isto kao i u suvremenim popisima.

Uz moćnik noge sv. Pankracija treba vezati, kako smo već rekli, cijelu vrlo zanimljivu zlatarsku skupinu, ponajprije križ iz crkve sv. Ane u Malom Stonu, koji se prije vjerojatno čuvao u crkvi sv. Antuna Opata, jer se u vizitaciji stonske biskupije iz godine 1751. spominje: “(...) unam crucam vaxilli cum imaginibus B.V.M. ac S. Viti cuius confraternitates esse(...)”.¹⁵

Gotičko razvedeno raspelo s lepezastim završetcima hasti križa s prednje strane ima iskucan Kristov korpus glave blago nagnute udesno, izvijenog tijela, bogato nabrane perizome i rastavljenih nogu. Malostonsko raspelo posjeduje “bizantsku krivulju”. Dok je Zapad ponajprije inzistirao na samoj činjenici smrti, u bizantskom likovnom prikazu mrtvog Krista prethodilo je

⁹ Mankhen 1960, str. 337.

¹⁰ Lupis 1995, str. 470.

¹¹ Lupis 1995, str. 644-646.

¹² Mankhen 1960, str. 121, 337, 341.

¹³ Mankhen 1960, str. 341.

¹⁴ Fisković 1969, str. 332.

¹⁵ Lupis 2000, str. 168-171.

postupno grčenje i izvijanje još živa pribijena tijela. Tako se u XI. stoljeću formira manira da se Kristovo tijelo savija grudima udesno, a bokom ulijevo, stvarajući jasno ocrtanu krivulju, koja se, od relativno blage u XI. stoljeću, te izražene u XII., razvija sve do manire pretjerane napetosti u XIII. i XIV. stoljeću. Na malostonskom primjeru, kao i na svim ostalim primjerima dubrovačkoga kraja, Kristu su noge pribijene s dva čavla, prema bizantskoj ikonografiji, razlikujući se od gotičke invencije XIII. stoljeća.¹⁶ Sve te odlike, kao i poslije nabrojene, govore o morfološkim utjecajima bizantske umjetnosti na romanički i gotički sloj zlatarstva na dubrovačkom području. No, vratimo se stonskome raspelu, gdje Kristu niz ramena pada bogato uvijena kosa, stvarajući specifični dinamični detalj, kontrapostiran krivuljom tijela. Bočno su smješteni likovi evanđelista. Podloga križa ukrašena je iskucanim sumarnim vitičastim ornamentom. Na stražnjoj strani na križištu iskucan je tvrdo modelirani lik sv. Vida s palmom mučeništva u desnoj ruci. Bočno je natpis pisan gotičkom majuskulom: S. VITVS. Na podlozi pločice istokračnoga križa na kojoj je iskucan sv. Vid ugravirana je vinova lozica. Na tročetvrtinskim lepezastim krajevima križa bočno od sv. Vida nalaze se Bogorodica i sv. Ivan, a na preostala dva polja smjestio se ponovljeni lik arkanđela s knjigom, kao i na prednjoj strani i na moćniku sv. Pankracija.

Križ iz crkve sv. Trojstva u Šumetu (pripadala je benediktinskom samostanu na otoku Lokrumu)¹⁷ ima na prednjoj strani iskucan elegantni Kristov korpus i bočno lik Bogorodice, poput malostonskog primjera. Bočni lik sv. Ivana je izgubljen i njega mijenja lik arkanđela s knjigom. U gornjoj trilobi iskucan je lik orla sv. Ivana, istovjetan s malostonskim, a simbol sv. Marka nije isti. Na stražnjoj strani križa na menzoli je Kristov lik. Bočno su simboli sv. Marka (istovjetan onome s prednje strane) i sv. Luke, koji pripadaju nekom drugom kompletu matrica. U gornjoj se trilobi ponavlja simbol sv. Ivana, a u donjoj arkanđeo s knjigom. Repertoar likova s križa iz Šumeta je siromašniji, a malostonskom je primjeru oblikom i bogatstvom likova najbliži ophodni križ iz crkve sv. Vlaha u Babinu Polju.¹⁸ Krist je na mljetskome križu iskucan po istoj matrici, a u gornjem lepezastom završetku hasti križa isti je simbol sv. Ivana; bočno je lik Bogorodice s romaničkom grimasom - različit od malostonskog križa. Sv. Ivan je u osnovi jednak, samo je medaljon s prikazom konjanika s grbom (želja naručitelja?) viđen dosad samo na Mljetu i blizak je sfragističkim primjerima iz Državnog arhiva u Dubrovniku. Riječ je o omiljenom viteškom prikazu s konjem u kasu. Na križištu stražnje strane iskucan je lik Bogorodice Žalosne, a bočno je lik sveca s knjigom i pastoralom (sv. Nikola?) te lik na prijestolju (Krist?). U gornjoj i donjoj trilobi ponavlja se isti lik arkanđela s knjigom u dvojakoj funkciji (anđeo sv. Mateja ili romanički ikonografski ansambl opreme raspela - apokaliptični arkanđeo).

Isti lik arkanđela nalazi se na poznatom raspelu iz zadarskoga Sv. Šime, jednom popravljen 1528. i potom opet u XIX. stoljeću.¹⁹ Sa starog križa sačuvani su simboli sv. Ivana, lik arkanđela s knjigom - koji su se u kopiji iz XVI. stoljeća replicirali na stražnju stranu križa, gdje se na križištu smjestio lik sv. Stjepana (stari titular crkve sv. Šime). Bočno su s prednje strane smješteni simboli sv. Luke i sv. Marka, bliski simbolima na šumetskom križu.

Skupina umjetnina iz dubrovačkoga kraja s prepoznatljivim likom arkanđela povezuje se sa zlatnom palom iz grada Caorle u Italiji.²⁰ Na tom značajnom spomeniku talijanskog zlatarstva - koji se prvi put susreće u povijesnim izvorima kao dar kraljice Cipra Catarine Cornaro godine 1488. - sastavljenom od pet polja i vidljive višeslojnosti, gdje se prepleće stariji sloj iz XIII. i novi iz XIV. stoljeća - uočava se lik arkanđela dubrovačke skupine. Središnja tri polja imaju gotički karakter, a dva bočna, s likovima arkanđela Gabrijele i Bogorodice *Orans*, okruženih medaljonima s grčkim siglami, posve su bizantski, te ponavljaju prikaze s mletačke zlatne pale i mozaika crkve sv. Marka, kako predlaže talijanski povjesničar Cuscito. Talijanski povjesničari

¹⁶ Fučić 2002, str. 196, 197.

¹⁷ Ostojić 1964, str. 424.

¹⁸ Lupis 1995, str. 225.

¹⁹ Petricioli 1980, str. 73. Autor donosi svu stariju literaturu.

²⁰ G. Cuscito 1992, str. 100, 104.

umjetnosti nisu mogli povezati takve dvije posve različite stilske cjeline na istoj pali zbog pretpostavke da bizantske reljefe treba povezivati s XIII. stoljećem i slijevanjem velike množine opljačkanih predmeta nakon pada Carigrada. Talijanski povjesničari niti kod ove umjetnine nisu suglasni o preciznijoj dataciji i mjestu nastanka, hipotetički povezujući njezin nastanak s transformacijom jadranskog zlatarstva iz likovnih i estetskih kanona bizantske umjetnosti k likovnosti mletačkoga, odnosno zapadnoga likovnog kruga. Dopadljivost duboko ukorijenjene bizantske likovne komponente i velike zlatarske tradicije govore u prilog dugovječnosti ikonografskih shema na jadranskim prostorima i isto tako vitalnosti paleološkog likovnog utjecaja.

Upravo taj profinjeni helenistički lik arkanđela s pale iz Caorlea valja povezivati s paleološkom renesansom, kada se ponovno rascvjetala bizantska umjetnost, o čemu najzornije svjedoči srebrni okov ikone Bogorodice Spasiteljice Duša iz crkve Bogorodice Perivleptos u gradu Ohridu.²¹ Ta impozantna ophodna ikona s likom Isusa Krista Spasitelja Duša okovana je s obje strane luksuznim srebrnim okovom s likovima starozavjetnih proroka. Snažan volumen, čistoća linije i likovna vrsnoća odaju umjetnika najviše razine.

Talijanski i hrvatski likovi posjeduju blago omekšanu anatomiju, što nastaje trošenjem matrica i još jednom govori u prilog importu matrica iz Bizanta, odakle je unos u Caorle i Mletke potaknuo kreiranje cjelovitoga ikonografskog repertoara za potrebe zapadne liturgije. Slobodna varijanta arkanđelova lika nalazi se na poznatom srebrnom križu opatice Alde Giuliani, koji se sada čuva u riznici tršćanske prvostolnice, s točnim nadnevkom u natpisu u crnom emajlu: MCCCLXXXIII DONNA ALDA ÇULIAN.²² Toj drugoj skupini raspela, bliskih dubrovačkoj skupini, ali, moramo naglasiti, i različitih od nje, pripadaju raspela iz Bakra, Sukošana, Pašmana, Paga, Novigrada,²³ te raspelo iz mjesta Cingoli u okrugu Troviggiano, pripisano mletačko-marchigianskom kulturnom krugu kraja XIV. stoljeća, kao i jedno iz mjesta Feltre.²⁴ Dubrovačka skupina koja je, kako po svojoj kakvoći, tako i po likovnim značajkama, izdvojena od zadarsko-venetske, svjedoči o intenzitetu i likovnoj cjelovitosti ansambla matrica. Tako se može reći da se u slučaju dubrovačke skupine s najgušćom koncentracijom sačuvanih primjera dolazi do spoznaje o iznimnoj važnosti Dubrovnika kao onodobnog zlatarskog središta ovog dijela Europe i ujedno točke križanja likovnih utjecaja kršćanskog Istoka i Zapada.²⁵

Postavlja se pitanje koliko još neuočenih umjetnina u dubrovačkom Moćniku treba povezivati s kasnokomnenskom i paleološkom produkcijom. Svakako, moćnik drva sv. Križa koji se čuva u dubrovačkom isusovačkom samostanu, a radi se o daru nicejskog cara Rastku/Savi Nemanjiću početkom XIII. stoljeća, koji se do XVIII. stoljeća čuvao u manastiru Mileševi, reprezentativni je primjer ranopaleološkog zlatarstva. Unutar baroknoga drvenog i pozlaćenog moćnika iz godine 1740., providenog žigom vjerodostojnosti stonskoga biskupa Frana Volantija, nalazi se maleni srebrni enkolpion s česticom moći sv. Križa.²⁶

Drugi moćnik sv. Križa (v. 51 x š. 35 cm), koji se danas čuva u dubrovačkom dominikanskom samostanu, prvotno je bio vlasništvo srpskog kralja Uroša Milutina II. iz XIV. st. Izrađen je, odnosno popravljen, kako se vidi po dvama žigovima, u Dubrovniku. Donesen je u Dubrovnik nakon pada Srbije pod Turke, i prije 1521. darovan je gruškome dominikanskom samostanu, ali je oko 1618., iz sigurnosnih razloga, prenesen u dubrovački samostan, gdje se i danas čuva. Dubrovački su dominikanci od 1281. upravljali kapelom sv. Marije u Brskovu i stoga je razumljivo da je nekoliko moćnika u dubrovačkom dominikanskom samostanu vuklo podrijetlo iz Srbije.

Na patrijarhalnom srebrnom križu, urešenome jednostavnim stiliziranim rozetama, nalazi se ćirilski natpis: *“Si častni krst stvori Gospodin kralj / Stefan Uroš i sin Velikoga kralja / Uroša,*

²¹ Balabanov 1995, str. 71-76, 191-194.

²² C. Gaberscek 1992, str. 68-69.

²³ Kovačević 2005, str. 17-28; Jakšić, Tomić 2004, str. 130-137.

²⁴ Montevecchi 2001, str. 92, 94.

²⁵ Lupis 2000, str. 262.

²⁶ Lupis 2003, str. 81; Dragičević 1937, str. 10; Pantić 1972, str. 257; Medaković 1987, str. 224.

domuh Apostol Petaru i / Pavlum jako da mu je na zdravje i / na spasenje i na odpušćene grehov : - I krst stvori Episkup Raški Gri - / gorije vtori, jako i ona vdovica / dve cete dodušte. Kto vshštet si / krst uzeti od svetih Apostol ili ot / častnoga drevna da je proklet /: - Krstom ogradzajemi, vrahui proti - / vlijajem se, ne boješte se kazni ego / ni lajana, jako grdi uprazdni se i / popran bist siloju na drevje raspe - / tago Hrista.” Na križu je i okomiti natpis: RENOVATA M. D. XLVIII., koji govori o obnovi križa što je nastao za vladavine Uroša II. Milutina (1275.-1321.). Iz pisanja crkvenog povjesničara Stjepana Skurle²⁷ može se pretpostaviti da je srpski kralj Uroš II. Milutin taj moćnik drva sv. Križa dobio na dar iz Carigrada, kad se četvrti put oženio, Simonidom, kćeri bizantskog cara Andronika II. Paleologa. Svakako da se na vrijeme renesansne obnove križa odnose žigovi s likom sv. Vlaha, a iz tog vremena potječu i bočne rozete. U dubrovačkom dominikanskom samostanu čuvaju se još tri moćnika grčkog podrijetla, i to: moćnik sv. Prokopija, izrađen od srebra i kristalnog stakla, s grčkim natpisom: *προκπηε*; srebrni moćnik jedne kosti sv. Teodora s grčkim natpisom: *αιφανον τοδριω φειτορω το τρατηλατη*; te srebrni moćnik prsta sv. Eleusisa također s grčkim natpisom.²⁸ Nažalost, danas u Dubrovniku nije sačuvan drugi moćnik desne ruke sv. Vlaha, koji je dubrovački građanin Juraj Radovanović Chresma dobio od despota Moreje Tome Paleologa u XV. stoljeću, što najrječitije svjedoči o konkretnim donacijama bizantskih vladara Dubrovniku; stoga kroz tu prizmu izravnog utjecaja treba gledati dubrovačke primjere.²⁹

Posebnu kategoriju zlatarstva čine srebrni i zlatni pečati iz Državnog arhiva u Dubrovniku iz XIII. i XV. stoljeća, koji svjedoče o kontinuitetu kulturnih veza od samog osnutka Dubrovnika sve do pada Carigrada godine 1453. Svakako, trijumfalnim dolaskom Mihaela VIII. Paleologa (1258.–1282.) u Carigrad i njegovom krunidbom u Svetoj Sofiji 15. kolovoza 1261. zbila se posljednja renesansa bizantske umjetnosti, prije konačnog kraja 29. svibnja 1453. godine.³⁰ Nesumnjiv je likovni utjecaj sfragistike na dubrovačke zlatare. Tijekom povijesti vladarskih je isprava i pečata bilo sačuvano znatno više, no arhivska je građa Dubrovnika tijekom XIX. i XX. stoljeća, do naših dana, pretrpjela tešku sudbinu; ipak su sačuvana dva vrijedna pečata od plemenitih kovina.

U Državnom arhivu u Dubrovniku među poveljama raznih europskih vladara čuva se proagma Mihaela II. Komnena Duke, epirskog despota (1236.-1271.), izdana godine 1251., kojom se reguliraju trgovački i pravno–imovinski odnosi između Dubrovnika i Epirske Despotovine.³¹ Na povelji se nalazi srebrni pečat promjera 4,3 cm i težine 10,5 grama. Sastavljen je od dvije srebrne polovice; na aversu je prikazan despot sa *stemmom* na glavi i u ceremonijalnoj odjeći, u *sakkosu*. U desnoj ruci drži *labar*, a u lijevoj *sferu* s dvogrednim križem. S jedne i druge strane despota lika je natpis: ΜΙ/ΧΑ/ΙΙΔ/ΚΟ/ΜΙ/Ι - Ν/ΟC/ΟΔ/ΟΥ/ΚΑ/C. Likovni prikaz obrubljen je dvostrukim bisernim nizom unutar kojeg teče natpis: +ΕΠΙΜΙΧΑΗΛΩΔΕΚΟΜΝΝΟΔΟΥΚΑΝ+. Na reversu u središtu iskucan je lik arkandela Mihovila u vojnoj opremi, s plaštem i isukanim mačem transverzalno položenim u obje ruke. Kraj nogu s jedne i druge strane arkandela je natpis: X/AP – X/M. Krila arkandela bogato su iskucana i dominantan su figuralni dio pečata, koji svjedoči o visokoj likovnoj razini pečatoresca. Uokolo lika sv. Mihovila između dva niza bisera teče natpis:

+ΠΑΡΕΜΟΛΗΚΑΘΑΠΕΡΑΓΓΕΛΟΥΥΚΛΩ+.

Najvrjednija bizantska isprava u Državnom arhivu u Dubrovniku je krizobula Konstantina XI. Paleologa Dragaša (1449.–1453.) iz 1451. godine.³² Na aversu zlatne bule (promjer 3,5 cm

²⁷ Skurla 1868, str. 110–118.

²⁸ Lupis 2003, str. 83–89.

²⁹ Skurla 1868, str. 14.

³⁰ Durand 1999, str. 176.

³¹ Marković 1952, str. 205–262; Barišić 1966, str. 1–25. Ova se povelja u Državnom arhivu u Dubrovniku čuva pod signaturom: XIII/251. 1, Marković III, Bečki dokumenti 1193.

³² U Državnom arhivu u Dubrovniku ova isprava se čuva pod signaturom: Čurlica 359, Bečki spisi 1102, posebne pozicije 44.

i težina 5 g) prikazan je car u stojećem stavu sa *stemmom* (krunom prekrivenom dragim kamenjem i s visećim ukrasima) i u ceremonijalnoj odjeći *omoforionu* (duga stola) i *sakkosu* (tunika s kratkim rukavima), ukrašenom dvostrukim nizom vezanih kvadrata. U desnoj ruci nosi križ, a u lijevoj ruci *akakiu* (vrećica izgledom slična rotulusu od svile i ispunjena zemljom). S jedne i druge strane teče natpis: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΕΝ ΧΩ ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ Ο ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ. Na reversu je iskucan Krist s križnom aureolom, ispred niskog trona u obliku klupe; u lijevoj ruci drži Evanđelje, ukrašeno kamenjem, a desnom rukom poučava. S objiju strana aureole nalaze se skraćene I(HOY)C X(PICTO)C, a u polju lijevo nalazi se utisnuto slovo Φ. Dubrovačka krizobula/zlatna bula nastala je u carskoj radionici, a najbliža joj je paralela krizobula bizantskoga cara Ivana VIII. Paleologa (1425.–1448.), koja se čuva u Tajnom vatikanskom arhivu, i ima isti znak Φ na reversu.³³ Vjerojatno se radi o istovjetnom izrađivaču pečata za grad i civilizaciju na izdisaju.

Dubrovački primjer jedan je od posljednjih poznatih primjera nastalih u paleološkoj carskoj radionici, i svjedoči o vitalnosti bizantske umjetnosti. Dubrovnik i nakon 1204. godine, pod mletačkom okupacijom, nastavlja biti poveznica Istoka i Zapada, a to je i nakon godine 1358., kada, kao samostalna država, održava veze s oslabljenim Bizantom, sve do njegova konačnog pada 1453. godine, kao i s feudalnim grčkim državicama poput Epirske Despotovine, sve do šezdesetih godina XV. stoljeća. Taj se kontinuitet može pratiti od primjera paleološkog zlatarstva XIII. i XIV. stoljeća pa sve do posljednjeg zlatnog pečata iz proljeća 1451. godine. Tako se u Dubrovniku može govoriti o gotovo pola tisućljeća razvoja bizantskog zlatarstva. Zaključno možemo potvrditi činjenicu da je Dubrovnik iznimno značajno središte u povijesti europskog zlatarstva i da njegova bizantska sastavnica ima veliku vrijednost u izučavanju razvojne putanje bizantskog zlatarstva u trajanju od gotovo pola tisućljeća.

³³ Alteri 1990, str. 84–85.

LITERATURA

Alteri 1990

G. Alteri, *Immagini della storia sulle monete bizantine*, Splendori di Bisanzio, Milano, 1990., 84–85

Bagnarol 2006

S. Bagnarol, *I. 63 Staurotheca*, Katalog izložbe In hoc signo. Il tesoro delle croci – uredio Paolo Goi, Milano, 2006., 306, 357

Balabanov 1995

K. Balabanov, *Icons of Macedonia*, Skopje. 1996., 71-76, 191-194

Barišić 1966

F. Barišić, *Pismo Mihaila II Anđela dubrovačkom knezu iz 1237*, Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. IX, Beograd, 1966, 1–25

Beltrame 2000

M. S. Beltrame, *La sturoteca bizantina delvenerando eramo di Fonte Avellana*, u: Patavium Rivista veneta di Scienze dell'Antichità e dell'Alto Medioevo, 15, Padova, 2000., 81–110

Cecchelli 1954

C. Cecchelli, *Il trionfo della croce. La croce e i santi segni prima e dopo Constantino*, Rim, 1954., 205

Dragičević 1937

S. Dragičević, *Božo Bošković, brat o. Ruđera Boškovića, dobrotvor crkve sv. Ignacija*, Narodna svijest, 10, Dubrovnik, 1937, 10

Durand 1999

J. Durand, *Byzantine Art*, Paris, 1999, 176

Fisković 1969

C. Fisković, *Umjetnine u nekadašnjoj crkvi sv. Vlaha*, Zbornik za likovne umjetnosti, 5, Beograd, 1969, 332

Fučić 2002

B. Fučić, *Iz istarske spomeničke baštine*, sv. II, Zagreb, 2002, 196–197

Jakšić, Tomić 2004

N. Jakšić, R. Tomić, *Zlatarstvo – Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije*, Zadar 2004., 130–137

Kovačević 2005

M. Kovačević, *Nekoliko priloga gotičkom zlatarstvu vinodolskog kraja*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 29, Zagreb, 2005., 17 - 28

Liepopili 1934

A. Liepopili, *O dubrovačkom moćniku razjašnjene nekih pitanja*, Dubrovnik. 1934., 28

Lipinsky 1965

A. Lipinsky, *Ori, argentim gioelli del secondo periodo aureo bizantino in Italia dall'avvento della dinastia macedone alla caduta di Constantinopoli*, Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina., XII, Ravenna. 1965., 478

Lupis 1995

V. B. Lupis, *Liturgijsko srebro otoka Mljeta od XII. do XVII. stoljeća*, Priopćenja sa simpozija "Prirodne značajke i društvena valorizacija otoka Mljeta", Zagreb. 1995., 470

Lupis 1996

V. B. Lupis, *O ophodnom križu kapljičastog tipa iz Župe dubrovačke*, u: Zbornik Župe dubrovačke, sv. II, Dubrovnik, 1996., 1–12

Lupis 2000

Vinicije B. Lupis, *Prilog poznavanju zlatarstva XIV. Stoljeća na Pelješcu*, Dubrovnik, 1-2, Dubrovnik, 2000., 262

Lupis 2003

Vinicije B. Lupis, *Doktorska disertacija Moćnik dubrovačke prvostolnice*, Zadar, 2003., 83–89, 254

Lupis 2005

V. B. Lupis, *Historijat istraživanja i novi prilozi poznavanju najstarijeg sloja Moćnika dubrovačke prvostolnice*,

Starohrvatska prosvjeta, III, 32, Split, 2005., 129-148

Mankheb, 1960

I. Mankhen, *Dubrovački patricijat u XIV. veku*, Beograd, 1960., 341

Marković 1952

Miroslav Marković, *Bizantske povelje Dubrovačkog arhiva*, Zbornik radova XXI, Vizantološkog instituta, knj. I, Beograd, 1952., 205-258

Medaković 1987

D. Medaković, *Riznica manastira Mileševa, prilog rekonstrukciji*, Mileševa u istoriji srpskog naroda, Izdanja SANU, naučni skupovi, XXXVIII, odjeljenje istorijskih nauka, 6, Beograd, 1987.

Montevecchi 2001

B. Montevecchi, 2001, kataloška jedinica 11 u *Ori e Argenti Capolavori di oreficeria sacra nella provincia di Macerata*, Milano, 2001., 92, 94

Pantić 1972

M. Pantić, *Dubrovčanin Nikola Bošković i Raške starine*, Zbornik za likovne umjetnosti Matice srpske, 8, Novi Sad, 1972., 257

Skurla 1868

S. Skurla, *Moćnik stolne crkve dubrovačke, izvješće o drvu sv. Križa, pelenici Isukarstovoj i ostalijem moćima posvećenijem životom i smrti našega Spasitelja*, Dubrovnik, 1868., 110-118

SUMMARY

On Late Byzantine Goldsmith Artistic Influences in Dubrovnik

Key words: *processional crucifix, gold altarpiece, chrysobull, prostagma, Byzantium*

Dubrovnik, under Venetian occupation after 1204, continued to be a link between East and West, but after 1358 when as an independent country it maintained good connections with the weakening Byzantium up until the latter's final fall in 1453, and with minor feudal Greek states such as the Despotate of Epiros as evidenced by the prostagma of Michael II Komnenos Doukas, Despot of Epirus (1236-1271) issued in 1251 to the people of Dubrovnik in which is regulated mercantile and legal-property relations between Dubrovnik citizens and the Despotate of Epiros. We can follow that continuity from the example of a reliquary box preserved under catalogue number CLV in the Reliquarium of Dubrovnik's main church with a relief in the form of the archangel with sceptre and orb the same as on the *staurotheca* from the Camaldolese monastery of San Michele in Murano which is now preserved in Santa Croce di Fonte Avellana near Caglia in Marche. Another example is the reliquary of the leg of St Pancras which is preserved under catalogue number XLIII, with four renovated depictions of archangels, hammered out on the same template as on several crosses in the Dubrovnik area and the gold altarpiece in Caorle. This continuity continues up to the last gold seal from the spring of 1451 – the most valuable Byzantine document in the Dubrovnik State Archive the chrysobull of Constantine XI Paleologus Dragases (1449-1453) from 1451. Thus we can trace in Dubrovnik almost half a millennium of the development of Byzantine goldsmithery and its artistic influence on the development of goldsmithery in Dubrovnik as then the great goldsmiths' centre of Europe.

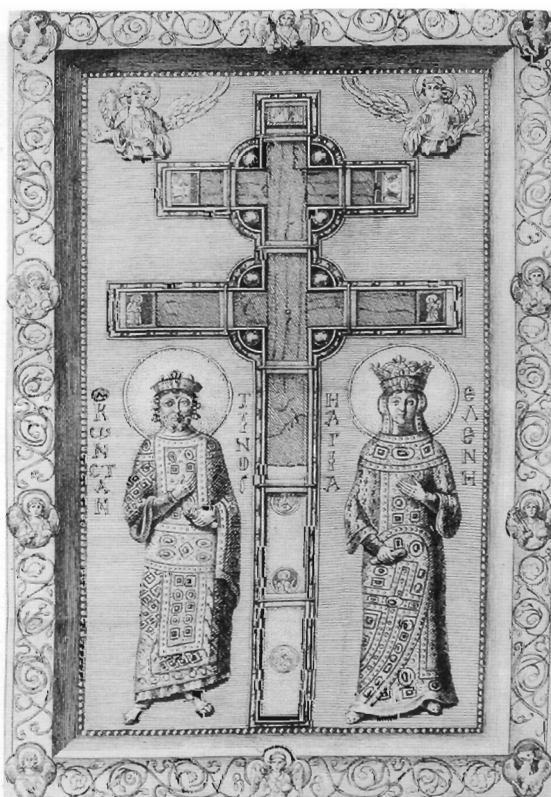
Translation: Nicholas Philip Saywell

Sl. 1. Detalj moćnika CLV. iz Moćnika dubrovačke prvostolnice nepoznatog sveca koji prikazuje lik arkanđela (foto: Zoran Alajbeg)

Sl. 2. Moćnik ruke nepoznatog sveca CLV (foto: Zoran Alajbeg)

Sl. 3. Staurotheca iz kamadoljanskog samostana San Michele u Muranu, koja se sada čuva u Santa Croce di Fonte Avelana kraj Cagliarija u Markama, oko 1200. godine (foto: Z. Alajbeg)

Sl. 4. Romanički moćnik CLII. ruke sv. Lovrijenca iz Moćnika dubrovačke prvostolnice (foto: Z. Alajbeg)

Sl. 5. Detalj moćnika CLII. s likom sv. Ivana (foto: Z. Alajbeg)

Sl. 6. Moćnik noge sv. Pankracija koji se čuva pod rednim brojem XLIII. u Moćniku dubrovačke prvostolnice, oko 1371. godine (foto: Z. Alajbeg)

Sl. 7. Detalj moćnika noge sv. Pankracija
(foto: Z. Alajbeg)

Sl. 8. Detalj moćnika noge sv. Pankracija
(foto: Z. Alajbeg)

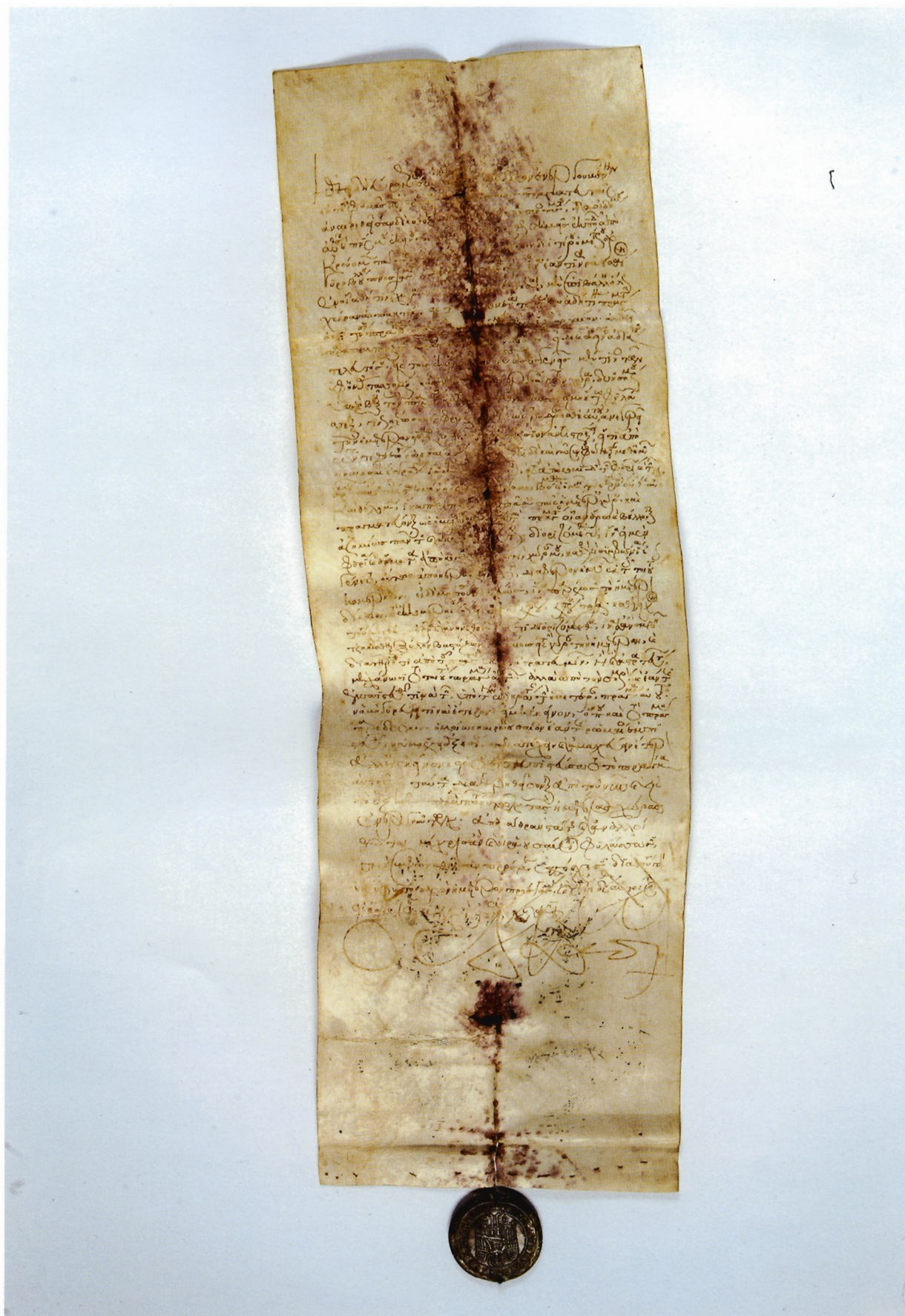
Sl. 9. Raspelo iz crkve sv. Ane u malom Stonu (avers i revers), druga pol. XIV. st. (foto: B. Gjukić)

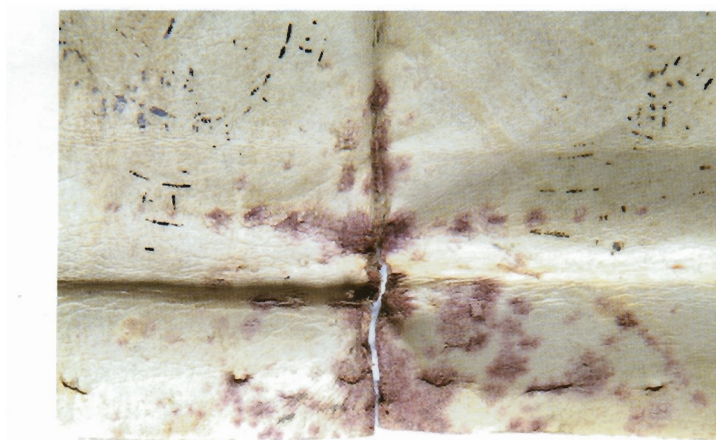
Sl. 10. Detalj zlatne pale iz Caorlea – dar kraljice Cipra Caratine Cornaro 1488. godine (oko 1200. godine bočna polja, foto: Z. Alajbeg)

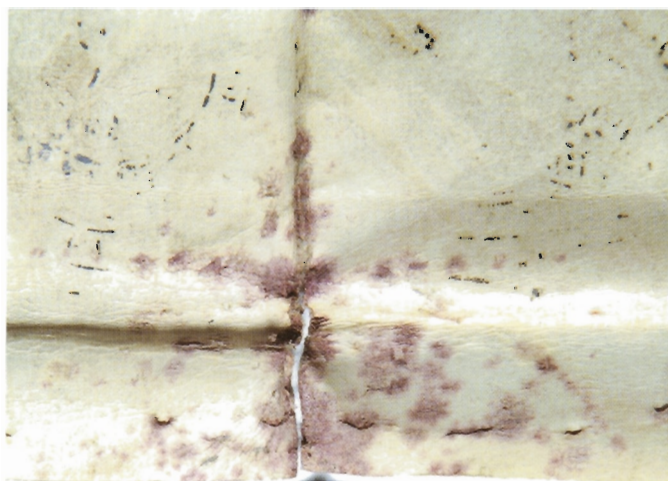
*Sl. 11. Raspelo iz zadarske crkve sv. Šime sada u stalnom postavu SICU
(XIV. st, popravak iz 1528. godine i XIX. st., foto Konzervatorski odjel Zadar)*

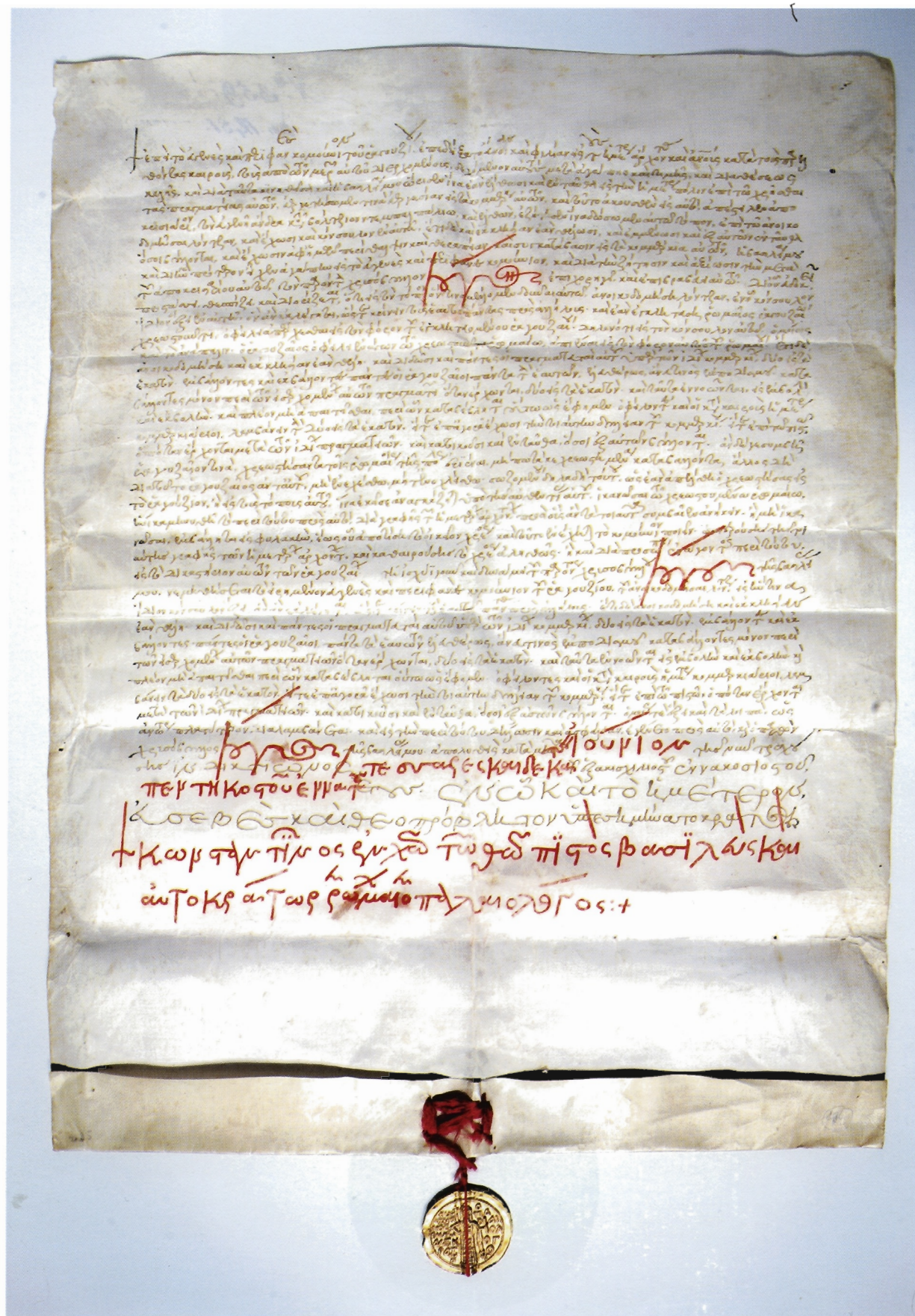
Sl. 12. Državni arhiv Dubrovnik, Prostagma Mihaela II. Komnena Duke, epirskog despota (1236. - 1271.) izdana 1251. Dubrovčanima, u kojoj se reguliraju trgovački i pravno-čovinski odnosi između dvaju strana (foto: Z. Alajbeg)

*Sl. 13. Avers pečata s prostagme
Mihaela II. Komnena (foto: Z. Alajbeg)*

*Sl. 14. Revers pečata s prostagme
Mihaela II. Komnena (foto: Z. Alajbeg)*

Sl. 15. Državni arhiv u Dubrovniku, krizobula Konstantina XI. Paleologa Dragaša (1449. – 1453.) iz 1451. (foto: Z. Alajbeg)

Sl. 16. Avers pečata krizobule Konstantina XI. Paleologa Dragaša (foto: Z. Alajbeg)

Sl. 17. Revers pečata krizobule Konstantina XI. Paleologa Dragaša (foto: Z. Alajbeg)

Sl. 19. Tajni vatikanski arhiv – avers pečata krizobule bizantskog cara Ivana VIII. Paleologa (1425. – 1448.) (foto: Z. Alajbeg)

Sl. 18. Tajni vatikanski arhiv – revers pečata krizobule bizantskog cara Ivana VIII. Paleologa (1425. – 1448.) (foto: Z. Alajbeg)

Sl. 20. Moćnik drva sv. Križa iz dubrovačkog isusovačkog samostana, XIII. st. (foto: Z. Alajbeg)

Sl. 21. Crtež moćnika sv. Križa srpskoga kralja Uroša Milutina II. iz rukopisa dubrovačkog povjesničara Serafina Crijevića, XVIII. st. dominikanski samostan u Dubrovniku (foto: Z. Alajbeg)